ANARŞİZM DÜŞÜNCESİNDEKİ FARKLILIKLAR

Cengiz ÇUHADAR*

Öz

Bu makalenin amacı anarşizmin çeşitleriyle ilgili bilgiler vermektir. Anarşizm, genel olarak devlet ya da hükümetin olmadığı, otoritenin bulunmadığı yani her türlü devlete, kurumlaşmasına karşı bir toplum felsefesini ifade etmektedir. Ortak özellikleri olmakla birlikte yorumlama ve metot farklılıklarından dolayı çeşitleri bulunmaktadır. Bu çeşitliliklerine rağmen anarşistler, hükümetsiz bir toplum anlayışında birleşmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Anarşizm, Devlet, Godwin, Bakunin, Kropotkin, Proudhon, Bireyci Anarşizm, Karşılıklılık, Toplumcu Anarşizm, Anarşist Komünizm, Devletsiz Komünizm, Pasifist Anarşizm

Abstract

Differentiations in the Anarchism

This article aims to give information about the differences in the thought of Anarchism. Anarchism is a word open to misunderstanding. It must not be confused with terror. Anarchism refers to a social philosophy in which there exists no state (government), rule or authority in general. It claims to be a social philosophy against all administrative institutionalization. Despite its common features, because of interpretation and methodical differences, it has some different variations. In spite of this variety, the anarchists agree upon a non-governmental understanding of society.

Key Words: Anarchism, State, Godwin, Bakunin, Kropotkin, Proudhon, individualist Anarchism, Mutualism, collectivism, anarcho-communism, Anarcho-syndicalism, Pacifist Anarchism.

* Yrd. Doç. Dr. Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi; ccuhadar@kastamonu.edu.tr

Giriş

Anarşizmi savunanlar düşüncelerini destekleyecek tarihten sağlam bir temel bulmak için çalışmalar yapmışlar ve çok sayıdaki düşünür ve yazar arasından anarşist öncüler bulduklarını iddia etmişlerdir (The Encyclopedia of Philosophy 1967:112). Anarşi kelimesi incelendiğinde Latince *anarchia*, İngilizce *anarchy* kökünden "başıboş kalma, başta hükümet olmama, intizamsızlık yani karmakarışık bir hal, gerek uzvî olsun, gerek içtimai olsun, kargaşalık, tertipsizlik hali olarak" anlamlarında tanımlandığı görülmektedir (Çankı 1954:145).

Anarşistler ise kendilerini "insan toplumlarının en iyi biçimde bir hükümet ya da otorite olmadan işleyeceğini savunan, insanların doğal halleriyle, herhangi bir dış müdahale olmadan, birlikte uyum içinde ve özgürce yaşayacaklarını ileri süren felsefi ve siyasal konumlar" olarak tanımlamaktadırlar (Marshall 1999:23). Bu bakış açısına göre anarşi kargaşanın değil, kendiliğinden düzenin yolunu açacak bir düşünce biçimi olarak görülmektedir.

Başka bir tanım ise anarşizmi "insanların devlet olmadan da adil ve uyumlu bir düzen içinde yaşayabileceklerini, insanlar üzerinde bir devlet sistemi kurulmasının onlara zarar verdiğini ve kötülük ettiğini savunan toplumsal felsefe ve siyasal akımdır" şeklinde izah etmektedir (Ana Britannica 1988:44). Günümüzde ise anarşizm; "hükümetin bütün şekillerine karşı çıkan ve hükümetin sınırlamalarının olduğunu ve eğer tam kişisel ve toplumsal özgürlük isteniyorsa hükümetin yürürlükten kaldırılması gerektiğini belirten siyasi teori" olarak kabul edilmektedir (Macmillian New York 1967:34).

Anarşizmi bugün anlaşıldığı şekliyle açıklamaya çalışanlar onu her türlü devlet kurumlaşmasına, kapitalist devlete olduğu kadar sosyalist devlete de karşı, ferdiyetçi bir dünya görüşü olarak görmekte ve adamına göre biçimden biçime girdiğini ileri sürmekte (Duclos 1969:9) ya da "proletarya diktatörlüğü de dahil, her türlü otoriteye düşman olan; geniş çapta üretim temeline dayanan toplum ilerlemesinin karşısına küçük özel mülk sahipliğinin menfaatlerini koyan bir küçük-burjuva sosyo-politik eğilimi" olarak ifade etmektedirler (Rosenthal vd. 1972:28).

Anarşizm temsilcilerinin ortak savunduğu düşünceler olmakla birlikte ayrıldıkları pek çok görüş de bulunmaktadır. Bu fikirler onların farklı şekilde isimlendirilmelerine yol açmaktadır. Mesela aşırı sağ uçtaki anarşizm, serbest piyasa ilkelerinin egemen olabilmesi açısından devletin etkisini azaltmaya ça-

lışırken; aşırı sol uçtaki anarşizm, devletin gerçek komünizmde sönüp yok olacağı görüşündedir. Gönüllü birliklerin ve karşılıklı yardımın yandaşları ise iki uç arasındaki noktalarda yer alırlar (Marshall 1999:23).

Anarşizme dayalı bir topluma ilişkin ilk görüşleri 1640'larda İngiliz İç Savaşının hemen ertesinde "İftiralardan kurtulup aklanan gerçek; (1649)" adlı bir broşür yayınlayan Winstanley'in ortaya koyduğu ifade edilmektedir (Demirci 2002:150). Anarşizm üzerine ilk modern, aynı zamanda anarşizmin savunusu niteliğini taşıyan esaslı çalışmanın Godwin'in(1756-1836) *Siyasal Adalet ve Siyasal Adaletin Evrensel Erdem ve Mutluluk Üzerine Etkisi Üzerine Bir Araştırma* (1793) adlı eseri olduğu ifade edilmektedir (Erkızan 2002:48).

Anarşist görüşler Çankı tarafından şöyle tasnif edilmektedir: "**a-** Devleti kayıtsız ve şartsız olarak mutlak surette ret ve inkar edenler. Godwin(1756-1836), Proudhon, Stirner, Tucker(1854-1939) vs. **b-** Tekamül ile yakın bir istikbalde devletin kendiliğinden ortadan kalkacağını savunanlar. Bakunin, Kropotkin vs. **c-** Mutlak olarak medeni milletler için yakın bir istikbalde devletin ortadan kalkacağını ve fertlerin böyle bir müesseseye ihtiyaç görmeden kendi kendilerini idare edeceğini savunanlar. Tolstoy(1828-1910) vs." (Çankı 1954:146).

Anarşist gruplar genellikle şöyle sınıflandırılmaktadır: 1-Bireyci anarşizm, 2-Karşılıklılık İlkesine Dayanan Anarşizm, 3-Ortaklaşacılık (Kolektivizm) anarşizmi, 4-Anarşist Komünizm (Anarko-Komünizm), 5-Devletsiz Komünizm (Anarko-sendikalizm), 6-Pasifist Anarşizm.

A-Bireyci Anarşizm

Anarşist hareketin tarihine bakıldığında bireyci anarşizmin başlıca temsilcileri Godwin, Stirner, Tucker gibi düşünürler görülmektedir. Bireyci anarşizm, bireyin mutlak bağımsızlığını sağlamaya çalışırken gerçek anarşizmin sosyal temelini reddettiğinden dolayı özgürlükçü felsefenin aşırı bazen de müphem noktalarına dayanmaktadır. Bu durum bilhassa devletin yanında özel olarak toplumu da reddeden ve organizasyonu her biri kendi ayakları üzerinde duran emsalsiz fertlerin karşılıklı saygısına dayanan bir egoistler birliğine indirgemektedir (The Encyclopedia of Philosophy 1967:113). Bu ifadelere göre bireyci anarşizm, özgürlükçü felsefelere dayanarak, kişi için mutlak bir bağımsızlık durumu sağlamaya çalışmakta ve toplumsal temeli göz ardı etmektedir. Bireyci anarşistler toplumsallığa karşı bireyin salt iktidarından yana bir tutum içinde olmuş ve birey dışında hiçbir gerçek özne olmadığını savu-

narak; bundan dolayı, toplum da dahil olmak üzere herhangi bir yapının birey iradesinin önüne geçmesine karşı çıkmışlardır. Bireyci anarşistlerin, toplumcu anarşistlerden ayrıldıkları nokta ise esas itibariyle bireye yaptıkları vurgu değil, bireye yaptıkları vurgunun radikalliğidir. Onlar toplumsal olanla ilgili kurgulara daha en baştan şüpheyle bakmış ve bunların bireysel özgürlük önünde engelleyici olacağını savunmuşlardır (Felsefe Ansiklopedisi 2003:371).

Nozick'e (2006:88) göre bir bölgedeki egemen koruyucu birim veya derneğin bir devlet olmakta açıkça yetersiz kalması, bireyci anarşistin devletle ilgili şikayetinin odağını oluşturmaktadır. Çünkü bireysel anarşiste göre devlet bir bölgedeki güç kullanımını tekeline almakta, bu tekelini ihlal edenleri cezalandırıp, bazılarını diğerlerinin korunması için para ödemeye zorlayarak herkes için korunma sağladığını ifade etmektedir. Böylece devlet insanlara nasıl davranılacağı konusundaki sınırlamaları ihlal etmiş olmakta, bu sebeple de o, devletin tabiatı itibariyle ahlâka aykırı olduğu sonucuna varmaktadır. Devlete karşı liberal yaklaşım ise bireycilik ve özgürlük tercihi üzerine temellendirilmektedir. Godwin gibi bireyci anarşistler liberallerden farklı olarak özgür ve rasyonel insanların kendi işlerini barışçı ve kendiliğinden bir süreç içinde idare edebileceklerine ve hükümetin istenmeyen türden bir zorlamayı ifade ettiğine inanmaktadırlar (Heywood 2006:85).

Bireyci görüş içinde yer alanlardan Godwin, ütopik bir anarşizmi benimsemenin gerekliliğini keşfetmiştir (Scrivener 1978:617). Godwin bireysellik hakkında şöyle demektedir(1946:496-497): "Biz daima özgür olmalıyız, bireyselliğimizi geliştirmeliyiz ve kendi yargılarımızın dikte ettiklerine uymalıyız." O, düşüncelerinde biri insan odaklı olaylarda hükümet ihtiyacına karşı çıkma, diğeri ise siyasi yapılanmada reforma giderek ahlâkî bir değişim meydana getirme ve dolayısıyla toplumun meziyet kazanmasını sağlamak için ahlâk kavramına önem verme (Claeys 1983:565) olan iki hususu devamlı öne çıkartmaktadır. Ona göre insan, anlayışının buyurduğu gibi davranmaktan alıkonduğu zaman, sınırsız mükemmellikte kabiliyetli bir özneden aklın alabileceği en alçak rezil varlığa dönüşmektedir (Godwin 1946:434).

Fransız anarşizmi 1890'lar boyunca özellikle ferdiyetçiliğe yatkın olmuştur. Ferdiyetçi anarşizm, kısmen kurumlara güvenmemek kısmen de bazı teröristlerin eylemlerinde kendini göstermiştir (The Encyclopedia of Philosophy 1967:113). Modern bireyciler, ise "devlet otoritesinin yokluğunda toplumun kendi kendisini nasıl düzenleyebileceğini açıklamak için genellikle piyasaya bakarlar ve serbest piyasa ekonomisinin bir formu olan bir tür anar-

ko-kapitalizm modeli geliştirmişlerdir" (Heywood 2006:85-86). Bireyci anarşizm kapsamı içinde değerlendirilmek durumunda olan "anarko-kapitalistler (liberteryenler) devlet fikrine karşı çıkarak toplumsal düzenin "görünmez el" ile kendiliğinden sağlanabileceği fikrini işlerler. Nozick ve Wolf gibi düşünürler tarafından savunulan ve devletsiz kapitalizm ideali olarak özetlenebilecek anarko-kapitalizmin anarşist hareket içinde sayılıp sayılamayacağı ise, halen süren bir tartışma konusu oluşturur" (Felsefe Ansiklopedisi 2003:371).

Bireyci anarşizmi savunan anarşist düşünürler arasında Max Stirner en fazla bireyci ve egoist olanıdır (Erkızan 2002:56). O, devleti reddettiği gibi toplumu da reddetmiş ve bütün kurumları bireyin biricik, güçlü ve saygıya layık egosunda yok saymıştır (The Encyclopedia of Philosophy 1967:113). Stirner'in kavrayışında "ego tek yasadır ve onun dışındaki herhangi bir yasaya, inanca ya da anlayışa karşı hiçbir yükümlülüğümüz yoktur. İster devletin yasalarından veya Tanrı'nın buyruklarından, isterse de soyut bir kavram olan "insan"dan kaynaklansın, ahlâkî yükümlülükler bireylerin eylemlerini tek bir yöne çevirir; bunlarla bireysel davranışlar tekbiçimleştirilir." (Hasanof 2002:63).

Stirner'i "gerek kendisinden önceki, gerekse de döneminin tüm felsefi düşüncelerine, toplumsal-siyasal öğretilerine saldırmaya iten şey, bu 'bedensel ego'nun soyut ve ideal düşüncelerce bilinç düzeyinde (kendine) yabancılaştırıldığı kanısıdır (Hasanov 2001:7)." Stirner'in *"The Ego and His Own"* adlı eserinde, toplumsal bencilliğin karşısına bireyin gönüllü katılımcılığını ortaya koyduğu ve kilise, insanı nasıl günah korkusuyla sindiriyorsa, devlette aynı şeyi, ceza tehdidiyle yaptığı, bu durumda bireyin kendi inisiyatifini kullanması, ancak her alanda itaatsizlikle mümkün olacağını savunduğu belirtilmektedir (Özkaya 2002:10).

Ferdiyetçi anarşizmin daha ılımlı bir şekli Amerikalı özgürlükçü yazar Benjamin Tucker tarafından savunulmuştur. O, itaati kabul etmemek adına şiddete başvurmayı reddetmiş ve bütün ferdiyetçiler gibi her türlü ekonomik komünizme karşı çıkmıştır. Onun istediği şey, malın herkese eşit dağıtılmasıydı. Böylece herkes kendi emeğinin karşılığını kontrol edecektir (The Encyclopedia of Philosophy 1967:113).

Bireyci ve toplumsal anarşistler arasındaki farklardan biri bireyciler genellikle eğitim ve alternatif kurumlarının oluşturulmasına öncelik vermektir. Genellikle grev ve diğer şiddet dışı toplumsal protesto biçimlerini desteklemekte, bu tip faaliyetlerin mevcut toplumu giderek hükümetsizliğe ve böylece

de anarşist bir topluma doğru geliştireceğini iddia etmektedirler. İkinci fark ise önerilen anarşist ekonominin biçimi hakkındadır. Bireyciler toplumsal anarşistlerin ihtiyaç-temelli sisteminin yerine, dağıtımın piyasa temelinde yapıldığı bir sistemi tercih etmektedirler. Her ikisi de mevcut kapitalist mülkiyet sisteminin ortadan kaldırılması gerektiğini savunmaktadırlar. Bireyci anarşistler sonuç olarak birey için toplumu feda etmekte ve bireysel özgürlüğü savunmaktadırlar.

B-Karşılıklılık İlkesine Dayalı Anarşizm (Mutualizm)

Toplumcu anarşistler içinde değerlendirilen bu akım Proudhon'un görüşlerinden hareketle takipçileri tarafından oluşturulan Karşılıklılıktır. Mutualistler "kendi aralarında emek çekleriyle mübadele etmeyi, bağımsız sözleşmeler yoluyla örgütlenmiş komünlerin oluşturduğu federatif bir toplumu savunmuş ve Uluslararası İşçi Birliği'nin (I. Enternasyonal) kuruluşunda önemli roller oynamışlardır. Değişimin devrim yoluyla değil evrimsel bir süreçte gerçekleştirilmesinden yana olan Mutualistler bu süreçte çatışmalar kadar sınıf uzlaşmalarının da rolünü vurgulamışlardır" (Felsefe Ansiklopedisi 2003:371). Bu temelden hareketle Proudhon, bağımsız köylülerin, esnaf ve zanaatkârların oluşturdukları küçük toplulukların, kapitalizmin adaletsizliğinden ve sömürüsünden kaçınarak, adil ve eşit bir mübadele sistemini kullanarak kendi hayatlarını yönetebilecekleri inancını yansıtan, karşılıklılık olarak adlandırdığı bir model önermiştir (Heywood 2006:86).

Proudhon tarafından geliştirilen mutualizm, "insan davranışındaki toplumsal ögelere vurguda bulunması noktasında" ferdiyetçi anarşizmden ayrılır (The Encyclopedia of Philosophy 1967:113). Karşılıklılık ilkesine dayanan anarşizm devletin ve her türlü siyasi örgütün, insan özgürlüğünü ortadan kaldırdığını savunmak bakımından diğer anarşizm anlayışlarıyla birleşmekte, insan davranışındaki toplumsal öğelerin önemini vurguladığı için, bireyci anarşizmden ayrılmaktadır (Cevizci 1999:53).

Komünizmin açıkça muhalifi olan Proudhon, bunun yerine değişim değerinin serpileceği bir toplumun, işçilerin para ve piyasa sayesinde birbirleriyle doğrudan ve karşılıklı olarak bağlantılı olacağı bir toplumun taraftarlığını yapmaktadır (Pengam 1987:2). O, otoriteden nefret eder; bu otorite ister ilâhî hukuka dayanan bir monarşi olsun, ister 'Jakobin' bir diktatörlük. Ona göre sınıflar arasındaki çatışmanın baş sorumlusu devlettir; bu yüzden bu çatışmaları en fazla yüzeye çıkaran siyasi demokrasiye de karşıdır (Sarıca 1965:593).

Ona göre "otoriteye dayanan ve doğal olmayan toplumsal düzen sonuçta ortadan kalkacak ve doğal-sosyal oluşum kendini gerçekleştirecektir. Adalet eşitlikte kendini kurabilir ve toplumda adalete ancak anarşik yapılanımla, yani otoritenin ortadan kaldırılmasıyla ulaşılabilir; çünkü anarşi hükmetmenin olmamasıdır" (Erkızan 2002:56). Proudhon'un temel ilkeleri, karşılıklılık, federalizm ve doğrudan eylemdir. Karşılıklılık toplumun eşitlikçi bir temelde örgütlenmesini ve merkezi devlet yerine birbirine sözleşmeler ve karşılıklı çıkarlarla bağlı özerk yerel topluluklar ile sanayi birliklerinin oluşturduğu federal bir sistem öngörmektedir (AnaBritannica 1988:44).

Mutualizm, "siyasi eylem ve devrimci şiddete, özellikle üreticileri arasında malın ortaklığına dayalı işçi örgütlerinin barışçı yayılımıyla gerçekleşecek bir reform adına karşı çıkmıştır. Asla gerçekleşmemiş olan döngüsel mutualist bir plan, emeğe bağlı olarak malın karşılıklı değişimini düzenleyecek halk bankası planıydı. Mutualistler sanayi ve kamu kuruluşlarının işlemesi için işçi sendikalarının gerekli olabileceğini kabul ettiler ancak özgürlük için tehlike oluşturacağı gerekçesiyle geniş ölçekli kolektifleşmeyi reddettiler ve ekonomik yaklaşımlarını mümkün olduğunca karşılıklı bir değiş tokuş ve güven anlaşması çerçevesinde bir araya gelmiş olan köylü ve küçük zanaatkarların üretim araçlarına bireysel olarak sahip olması üzerine temellendirdiler Mutualistler milli devletlerin yerine geçmek üzere, yerel topluluklardan yukarıya doğru giden federal yapılanmalara büyük vurgu yapmaktadırlar. Bununla birlikte, onların etkileri, özgürlükçü alternatif bir felsefe olarak yükselen kolektivizm ile birlikte azalmıştır" (The Encyclopedia of Philosophy 1967:113).

C-Ortaklaşacılık (Kolektivizm) Anarşizmi

Anarşist akımın ana gövdesini oluşturan ve bireysel özgürlüğün devletsiz komünal yapılar içinde gerçekleşebileceğini savunan toplumcu anarşizm ise kendi içinde birçok farklı akıma ayrılır. Bu ayrılıkların ana nedenleri hedeflenen topluma geçiş biçiminden bu toplumda uygulanacak ekonomik sisteme kadar birçok farklı tartışmadan kaynaklanmaktadır (Felsefe Ansiklopedisi 2003:371).

Kolektivist anarşizm, Bakunin tarafından ilk milletlerarası anarşist organizasyonlar olan Uluslararası Sosyal Demokrasi Birliği ve Uluslararası Kardeşlik Örgütünü kurduğu 1864'ten itibaren geliştirilmiştir (The Encyclopedia of Philosophy 1967:113). I. Enternasyonal içinde mutualizmin ardından 1872 Lahey Kongresi'nde Bakunin'in ihraç edilmesine kadar geçen sürede

Marksizm'e karşı önemli bir güç olmuştur. Toplumsal bir devrimi savunan İsviçre, İspanya, Fransa, İtalya, Rusya gibi birçok ülkeye yayılmış olan kolektivist anarşizm komünler içinde "herkesten yeteneği kadar, herkese emeğine göre" şeklinde özetlenebilecek kolektivist ilkenin uygulanmasını talep etmiştir. Bakunin'in ölümünün ardından kolektivist anarşizm güç kaybetmiş ve süreç içinde anarşist komünizme evrilmiştir" (Felsefe Ansiklopedisi 2003:371).

Bakunin düşünce ve eylemlerinin hedefini şöyle ifade etmektedir (2000:58): "Rus sosyal devrimcileri olarak bizler, programının başlıca hedefi bir Pan-Alman devleti yaratmak olan Alman sosyal demokratlarının aksine, her şeyden önce kendi devletimizi tamamıyla yıkmaya çalışıyoruz. Çünkü biz bir devletin, her ne şekilde olursa olsun dayandığı ilkenin, halkı köleleştirip yoksulluğa mahkum etmek için baskı uygulamak olduğunu çok iyi biliyoruz." Ona göre modern devlet özü ve hedefleri bakımından ister istemez askeri bir devlettir ve askeri bir devlet zorunlu olarak saldırgan bir devlet haline gelir. Fethetmezse fethedilir. Şu basit nedenden: bir erde güç varsa, kesinlikle sergilenmeli ya da faaliyete geçirilmelidir. Modern devlet mutlak surette güçlü ve büyük olmalıdır; bu onun kendisini koruması için olmazsa olmaz koşuldur (2000:63). Bakunin, Marx'la (1818-1883) girdiği tartışmalarda, "devlet gücünün yıkılmasından yana olmuş ve bu amaca ulaşmak için şiddete başvurulmasını savunmuştur. Bakunin, toplumun yeniden kuruluşunun, özgür birlikler ya da işçi federasyonları aracılığıyla aşağıdan yukarıya doğru gerçekleşeceğinde ısrar etmiştir" (Marshall 1999:23).

Bakunin (1998:148), devletin kötülük olduğunu söylemekten çekinmemiş, devletin hiçbir şekilde toplu değil, onu yalnızca toplumun hem kaba hem soyut tarihsel bir biçimi olarak görmüştür. Ona göre devlet, her ülkede keyfiliğin, haydutluğun ve yağmacılığın izdivacından doğar, savaştan ve işgalden kısacası, halkların teolojik fantezisiyle arka arkaya yaratılan tanrılarla doğar.

Bakunin devleti insanlığın en aleni, en husumetli ve en mutlak inkarı olarak görmektedir. Ona göre devlet yeryüzünde yaşayan tüm insanlar arasındaki dayanışmayı paramparça eder ve bu insanların bir kısmını, yalnızca geri kalanları tamamen mahvetmek, fethetmek, köleleştirmek amacıyla kendisine tabi kılar (Dolgoff 1998:137).

Bakunin devleti ve onunla ilişkili kurumlar olan dini ve özel mülkiyeti, bunların bilimsel kurumlar olmadıkları, gerçek ahlâka aykırı oldukları görüşüne dayanarak suçladı. İnsanın evriminin, fizik güçle dizginlenen hayvansal güdülerin egemen olduğu ilkel bir aşamadan, ideal amaçların ve kendi kendini

denetlemenin ağır bastığı daha yüksek bir aşamaya doğru gelişme yönünde olduğunu ileri sürdü (Burns 1984:39).

Bakunin tarafından savunulan bu anarşizm, diğer anarşizm türlerinden, devletin yıkılması ve özgür toplumun kuruluşu sırasında, yöntem olarak ihtilalci şiddetin kullanılması gerektiğini savunmasıyla ayrılmaktadır (Cevizci 1999:53). Bakunin ve 1860'ların sonlarındaki kolektivistlerin, anarşist yaklaşımlarına, gelişen sanayi toplumuna uyarlamaya çalışarak, bireysel ürünün ya da eşdeğerinin kullanım hakkı yine bireysel işçiye verilmek üzere, Proudhon'un bireysel mülkiyeti düşüncesi yerine gönüllü kurumların mülkiyeti düşüncesini koydukları görülmektedir (Woodcock 2001:25). Bu nedenle, kolektivizm, "üretim aletlerinin yasal sahipliğinin bir çeşit işçi anonim şirketleri olan "kolektifler" ağı tarafından elde tutulduğu bir değişim ekonomisi olarak tanımlandı ve hala da öyle tanımlanmaktadır. Kendinden yönetilen bir değişim ekonomisini savunan günümüz anarşistlerinin çoğu kolektivistlerdir" (Pengam 1987:2).

Bakunin (2000:58) Pan-Alman bayrağında şunların yazdığını ifade etmektedir: "Ne pahasına olursa olsun devleti koru ve güçlendir. Sosyal devrimin bayrağında, bizim bayrağımızda ise ateşten ve kandan harflerle şunlar kazılıdır: Bütün devletleri yerle bir et, burjuva uygarlığını yık, özgür birlikler yoluyla aşağıdan yukarıya özgürce örgütlen, zincirlerini kıran emekçi kalabalıklarını, özgürleşen insanlığın tümünü örgütle, bütün insanlık için yepyeni bir dünya yarat." Bu nedenle Bakunin (2000:58) "nerde devlet varsa orda kaçınılmaz olarak tahakküm ve dolayısıyla kölelik vardır. Açık veya kamufle edilmiş köleliğe dayanmayan bir devlet düşünülemez. İşte biz bu nedenle devletin can düşmanlarıyız" diyerek devlete neden düşman olduklarını net bir biçimde ortaya koymaktadır.

D-Anarşist Komünizm (Anarko-Komünizm)

Godwin'in "devletsiz toplum fikri bütün doğal ve sosyal zenginliğin toplumsal sahipliğini ve üreticilerin hür işbirliği ile ekonomik hayatın devam ettirildiğini varsaymaktadır. O, bu düşünce ile daha sonraki anarşist komünizmin gerçek kurucusu olmuştur" (Rocker 1994:13).

Kropotkin gibi diğer anarşistler temel ilkeleri ortak mülkiyet, ademi merkeziyetçilik ve kendi kendini yönetim olan bir anarko-komünizm formu geliştirmiştir. Kropotkin, merkezileşmiş toplu üretime karşı çıkan komünist anarşizmin savunucularındandır. O, sanayi ile tarımın küçük topluluklarda

birleştirilmesi idealini, herkesin kendi potansiyelini sonuna kadar geliştirmesine olanak tanıyan bir eğitimin, üretim sürecinin ayrılmaz bir parçası olmasını savunmaktadır (Marshall 1999:23). Kropotkin ve izleyicileri Bakunin'in kolektivizmini daha da ileri götürerek anarşist komünizm denen çizgiye ulaştılar. Özgür komünist toplulukların federasyonu biçiminde örgütlenmiş devrimci bir toplumu öngören Kropotkin, insanlığın evriminde işbirliğinin rekabete oranla daha büyük bir rol oynadığını, bunun daha doğal, daha alışılmış bir durum olduğunu öne sürdü (AnaBritannica 1988:44).

Kropotkin'e (1999:13-14) göre "toplumda iki temel akım vardır: Halk ve buyuranlar hareketi olarak görülür bunlar. Anarşizmle yaratıcı halk hareketlerinin özü her zaman bir ve aynı olmuştur. Anarşi, kökenini, ne herhangi bir bilimsel buluşa, ne de bir felsefi sisteme dayandırır.(...) Bize anarşizm asla üniversitelerden de gelmeyecektir. Genel olarak sosyalizm gibi ve bütün öteki toplumsal hareketler gibi anarşizm de halkın içinden doğmuştur; bu nedenle de hayatiyetini ve yaratıcı gücünü koruyabilmesi için halkçı özünü, niteliğini yitirmemesi gerekir." Ona göre anarşizm, toplumun devletsiz olarak tasarlandığı yaşam ve yönetim teorisine veya prensibine verilen isimdir. Bu gibi toplumda uyum, her türlü otoriteye itaat ederek veya yasaya boyun eğerek değil, uygar bir varlığın sınırsız çeşitlilikteki üretim, tüketim, istek ve ihtiyaçlarının yerine getirilmesi amacıyla hür olarak oluşturulmuş çeşitli bölgesel ve mesleki gruplar arasında varılan özgür anlaşmalar yoluyla elde edilecektir. Bu çizgiler üzerine gelişecek bir toplumda, insanın faaliyet alanlarının bütününü kapsamaya başlayacak gönüllü birlikler, devletin tüm fonksiyonlarının yerine geçmek için sessiz bir şekilde çok büyük bir genişleme elde edecektir (Kropotkin 1953:873).

Kropotkin anarşist-komünist olarak insanın özünde toplumsal bir varlık olduğundan hareketle onun kendini en iyi biçimde komünist toplumda gerçekleştirebileceğini söylemektedir (Erkızan 2002:56). Ona göre "biz toplumu, geçmiş barbarlık ve zulüm düzenlerinin bize mirası olan yasalarla ya da ister seçilerek ister zorla başa geçmiş egemenlerle yönetilen bir yapı olarak değil, tıpkı adetler, gelenek-görenekler gibi özgürce oluşmuş karşılıklı anlaşma, rıza ilişkilerine dayalı canlı bir organizma olarak görüyoruz. Ancak bu gelenek ve görenekler kendi 'form'ları içinde donup kalmamalı, yasaların ya da kör inançların etkisiyle bir değişmezlik, sarsılmazlık zırhına bürünmemeli; tam tersine, kendilerini hayatın yeni isteklerine, bilimdeki ilerlemelere, toplumsal

idealdeki gelişmeye uydurarak, daha akılcı, daha ulvi bir çizgi üzerinde sürekli değişmeli, dönüşmeli, gelişmelidir" (Kropotkin 1999:75-76).

Kropotkin, üretim araçlarının mülkiyetinde, ortaklığın ötesinde, tam bir paylaşımı savunmuş ve insanlığın evriminde, rekabete oranla işbirliğinin daha büyük bir rol oynadığını öne sürerek, devletin yıkılmasından sonra, merkezle hiçbir bağı olmayan ve aynı anda tarımla endüstriye, kent yaşamıyla kırsal yaşama, eğitimle çıraklığa dayanan bir toplum modeli önermiştir (Cevizci 1999:54). Ona göre "devletin yıkılmasından sonra belirli bir ekonomik amaç için bir araya gelmiş insanlardan oluşan özgür komünler birliği kurulacaktır. Kurulan ilk komünler, sonunda geniş bir bölgenin karşılıklı çıkarlarına gerçekleştirmeye çalışan gönüllü örgütlerle kaplanmasına kadar, komşu topraklardaki komünlerle oluşturdukları federasyonlarda birleşeceklerdir. Böylece zora dayanmayan, gönüllülük ilkesine dayanan bir toplumsal yapının temelleri atılmış olacaktır" (Burns 1984:42).

Kolektivizm baskın anarşist felsefe olarak İspanya'da 1930'lara kadar varlığını sürdürmüştür. Anarşist komünizm 1870'ler boyunca kolektivizmin yerini almıştır. Anarşist-komünizm, "hem dağınık bir hareket, hem de kendine özgü bir anarşist akım olan kolektivizmden ayırt edilmelidir" (Pengam 1987:2). Anarşist komünizm sadece bir temel noktada kolektivizmden ayrılmaktadır. O da, emeğin üretiminin nasıl paylaşılacağı hususundadır. İşçinin emeğinin çalıştığı saate göre ücretlendirilmesi şeklindeki Kolektivist ve Mutualist düşünce yerine Anarşist komünistler "kişinin gelirinden kişinin ihtiyacına göre" sloganı ile görüşlerini açıklamışlardır. Ayrıca onlar, kişinin istediğini alabileceği açık depolar öngörmüşlerdir (The Encyclopedia of Philosophy 1967:113). 1870'lerin sonlarında, Kropotkin ve çevresindeki anarşist komünistler, gelişimi bir adım daha ileri götürmüşler ve yerel komünü ve benzer birlikleri üretim araçlarının muhafızları olarak benimsemekle kalmayıp ücret sisteminin her biçimine saldırmışlardır. Bu düşünce doğrultusunda Thomas More'un ortaya attığı 'Herkesten yeteneklerine göre, herkese ihtiyaçlarına göre' sloganı temelinde herkesin ortak depolardan istediklerini alabileceği tam bir komünizm düşüncesini yeniden canlandırmışlardır. Anarşist komünistlerle, on yıl sonra Fransız sendikalarında ortaya çıkan anarko-sendikalistler arasındaki temel fark, anarko-sendikalistlerin hem bir mücadele aracı olarak hem de geleceğin özgür toplumunun üzerinde inşa edilebileceği bir temel olarak devrimci sendikayı vurgulamasıdır (Woodcock 2001:25).

E-Devletsiz Komünizm (Anarko-Sendikalistler).

Anarko-sendikalizm ya da "devletsiz komünizm" aslında ilk defa Godwin tarafından bir teori olarak biçimlendirilmiş Kropotkin ile Errico Malatesta (1853-1932) tarafından savunulmuştur. Para ya da emek çeki gibi her çeşit mübadele aracını reddederek "herkesten emeğine ve herkese ihtiyacına göre" ilkesini savunan anarko-sendikalistler, toplumsal bir devrim yanında evrimci süreçleri de desteklemişlerdir (Felsefe Ansiklopedisi 2003:371).

Anarko-sendikalizm, birçok anarşistin Paris Komünini takip eden baskı döneminden hemen sonra tekrar ortaya çıkmaya başlayan Fransız ticari birliklerine veya sendikalarına girdiği 1880'lerin sonlarında gelişmeye başlamıştır. Sonraları, anarşist militanlar 1985 yılında kurulan Generale du Travail Konfederasyon'unda anahtar konuma geçmişler ve anarko-sendikalizm teorisini geliştirmişlerdir. Onlar anarşizmin temeline sendikaları yerleştirerek sendikaları ortak çalışma da olduğu gibi ortak mücadelede de emekçilerin bir araya geldiği örgütler olarak kabul etmişlerdir (The Encyclopedia of Philosophy 1967:114). Toplumcu anarşizmin, "sendikaları toplumsal devrimin aracı yanında geleceğin toplumsal örgütlenmesinin de temel yapıları olarak belirleyici olması gerektiğini savunan ve en tanınmış teorisyeni Rocker'in (1873-1958), akımı ise anarko-sendikalizm'dir. Toplumsal devrim fikrine sıkı sıkıya bağlı olan bu akım devrimin sendikalar tarafından gerçekleştirilecek bir genel grev sonucunda, kapitalist sistemin yıkılmasıyla sağlanabileceğini ileri sürmektedir" (Felsefe Ansiklopedisi 2003:372).

Fransa'da "kamuoyunun terörist eylemlere karşı tepkisini göz önüne alan anarşistler, kitle desteği sağlamak amacıyla sendikalara sızmış ve özellikle iş bulmak için kurulmuş olan "işgücü borsaları"nda etkinlik göstererek, 1892'de ulusal bir konfederasyon oluşturmuşlardır. Giderek Anarko-sendikalizm ya da Devrimci Sendikalizm denen bir akım doğmuştur. Sendikaların kapitalizmi ve devleti yok edecek militan örgütlere dönüştürülmesini savunan bu akım, kesintisiz çatışmaların doruğa çıkmasıyla gerçekleştirilecek bir genel grevle kapitalist sistemin ve devletin çökeceğini savunmaktadır (AnaBritannica 1988:45).

İtalyan anarşisti Malatesta'nın 1876'da, 'eylem yoluyla propaganda' kuramını ortaya atmasıyla anarşizm yeni bir yönelim kazanmıştır. Bu amaçla girişilen köylü ayaklanmalarının başarısızlığa uğraması üzerine anarşist eylemcilik, iktidarın güçsüzlüğünü göstermeye ve kitlelere güven duygusu aşılamaya yönelik bireysel terör biçimini almıştır (AnaBritannica 1988:45).

Aslında, anarşistler dendiği zaman hemen akla terör gelmektedir. Ancak bu terör metoduna sadece küçük bir azınlığın devrimci strateji olarak başvurduğu görülmektedir. Bu terör eylemleri incelendiğinde "1890'larda yaşanan tam bir umutsuzluk döneminde, pek çok gösterişli bombalama ve siyasal cinayetler gerçekleştirmiştir. Klasik anarşist düşünürler arasında sadece Bakunin (eskiyi) yıkmanın şiirselliğini kutsamış ve diğer pek çok düşünür ve sanatçı gibi, yeniyi yaratmak için önce eskiyi yıkmanın gerekli olduğunu düşünmüştür" (Marshall 2003:14).

Toplum ideali olarak "federatif komünleri amaçlayan ve anarşist hareketin, Malatesta, Elisee Reclus (1830-1905) gibi önemli isimlerin pek çoğunu barındıran bu akım büyük oranda Bakuninci kolektivist anlayışının evrimleşmesiyle oluşmuş ve yaşarken onu destekleyenlerin bir çoğu bu akıma kaymıştır. Günümüzde ABD ve Kanada'da etkili olan NEFAC(Kuzey Doğu Anarko Komünistler Federasyonu) bu akımın en etkili örgütlenmesi durumundadır" (Felsefe Ansiklopedisi 2003:371).

Anarko-sendikalizm, ferdiyetçi eğilime ters düşen ilginç bir çalışan tabaka yaratmış ve tüketiciden farklı olarak üreticiye yapılan vurgu, monolitik kurumlar şeklinde katılaşan muazzam sendikalar fikri, akıllarından çıkmayan anarşist komünistler rahatsız etmiştir. Bununla birlikte Fransa, İtalya ve İspanya'da anarşistlere ilk ve tek kitlesel taraftarlarını kazandıran sendikalist varyanttı. Ayrıca anarko-sendikalistlerin uygulamalarının sonuçlarını teorik olarak ortaya koyan hareketin dışında, en önemlisi '*Reflexion sur la violence* (Şiddet Konusunda Düşünceler)'in yazarı ve genel grevi; devletle mücadelede toplumu koruyan kuvvetli bir "sosyal mit" olarak gören George Sorel[1*] (1847-1922) gibi entelektüeller de bulunmuştur (The Encyclopedia of Philosophy 1967:114).

F-Pasifist Anarşizm

Anarşist bireycilikten anarko-sendikalizme uzanan eğriden biraz ayrı olarak, İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında, esas olarak Hollanda, Britanya ve ABD'de ortaya çıkan ve o zamandan beri nükleer silahlanmaya karşı protestolara yoğun anarşist katılımla varlığını sürdüren Tolstoyculuk ve pasi-

---

1 * G. Sorel; önceleri sosyalistlere yakınlık duyduysa da, Marx'ı ve Proudhon'u okuduktan sonra gerçek sosyalizmin devrimci sendikacılıkta yattığına inandı. Parlamenter demokrasiye karşı düşmanca bir tutum takındı ve bir süre monarşist sağın etkisinde kaldı.(*Büyük Larousse* Sözlük ve Ansiklopedisi, (1986:10685).

fist anarşizm yer almaktadır (Woodcock 2001:25). Anarko-pasifistler de temel görüşlerde anarşist kanıtları savunmalarına rağmen, anarşist ideallere ulaşma noktasında şiddet kullanımını tümüyle reddedenlerin savundukları akımı oluşturmaktadır. Şiddetin özü itibariyle iktidarın kendisi ya da en iyi ihtimalle iktidar kurmanın aracı olduğunu ileri sürerek, amacı ne olursa olsun şiddet içeren her tür eylemi reddeden anarko-pasifistler, bu arada eylemsizliği değil, fakat şiddet içermeyen mücadele yöntemlerini savunmuşlardır (Felsefe Ansiklopedisi 2003:373). Tolstoy'da örneklenen bu tür bir anarşizm, "devlete, hukuka ve özel mülkiyete karşı çıkarken, her türlü şiddeti reddeder. Bununla birlikte, bu tür bir barışçı anarşizm, ahlâkî bir devrimin zorunluluğuna inanmaktadır" (Cevizci 1999:54).

Tolstoy, İncil'den hareketle insanın, insan üzerinde olan otoritesini eleştirir ve onu kabul edilemez bulur. Tolstoy, İncil'de ki barış ve sevgi kavramının toplumun yönetilmesi için yeterli olduğunu öne sürer. Ona göre, barış ve sevgi temeli üzerinde var olması gereken toplum, otoriter iktidarlar tarafından darmadağın edilmiştir. Dolayısıyla, toplumda hüküm süren iktidarın hukuku, polisi, ordusu ve özel mülkiyet toplumsal düzeni engelleyen kurumların başında gelir (Erkızan 2002:54). Görülmektedir ki Tolstoy şiddetin her türlüsünü reddetmekte ve itaati ortadan kaldırmak için en iyi yol olarak ahlâkî bir devrimi savunmaktadır. Bununla beraber, Tolstoy'un çağdaş toplumu eleştirisi ve onun gelecekle ilgili önerileri diğer anarşizm çeşitleri ile oldukça benzerlik arz etmektedir. Onun devlete, hukuka ve mülkiyete karşı çıktığı; bununla beraber üretimi ve ihtiyaca göre tüketimi savunmakta olduğu görülmektedir.

Bu akımın en tanınan kişisi Tolstoy olmasına rağmen benzer görüşler daha önce Thoreau tarafından Sivil İtaatsizlik Görevi Üzerine (1849) adlı çalışmada sistemli hale getirilmiştir. Bunların en önemli izleyicisi Gandhi'dir (1869-1948). Gandhi 'doğrunun yolundan ayrılmamak' anlamına da gelen, şiddet içermeyen direniş yöntemi Satyagraha (Şiddete Başvurmaksızın Direnme)'yı geliştirmiş ve özyönetim, federatif örgütlenme, ahlâkî olanın siyasi olana üstünlüğü benzeri birçok temel anarşist görüşü savunmuştur. Bu akımın diğer önemli ismi de Hollandalı F. Domela Nieuwenhuis (1846-1919)'dur. Anarko-pasifizm 20. yüzyılda bütün dünyada etkili olan anti-militarizm ve vicdani red hareketinin alt yapısını oluşturan en önemli akım olmuştur (Felsefe Ansiklopedisi 2003:373).

Ondokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başlarında Marksist partilerin çoğu hızla reformist sosyal demokratlar haline gelirken, anarşizmin ve anarko-sendikalizmin devrimci solun merkezi haline geldiğini unutmamalıdır. Ancak Soğuk Savaşın sona erdiği ve sanayileşmiş güçler arasında herhangi bir savaşın bir kere daha düşünülemez olduğu bir noktada; anarşizm tam da 19. yüzyılın sonunda olduğu yerde, devrimci solun tam merkezinde bulunan uluslararası bir hareket olarak tekrar ortaya çıkmaktadır (Graeber 2002 http://uk.geocities.com).

Ne uluslararası sendikal faaliyetler, ne de grevlere verilen destekte anarşistlerin taktikleri göz ardı edilmemelidir. Özellikle Birleşik Devletlerde, toplumsal birliklerde, topluluklarda 19. yüzyıl ütopik anlaşmalarını 20. yüzyıla taşıyıp iletişim kurulmaktadır. Sonuçta, anarşistlerin stratejileri Rusya'da Tolstoy'un faaliyetlerinden, Amerika Birleşik Devletlerindeki Katolik işçilerin faaliyetlerine, Hindistan'daki Sarvadoya faaliyetlerine kadar uzanmaktadır. Birçok örnek daha verilebilir. Fakat sonuç ortadadır. Kramnick'in ifade ettiği anarşistlerin faaliyetlerinin sadece eğitim ve sanat alanlarında sınırlı kaldığı görüşü yanlıştır ve anarşizm konusunda yazmak isteyenlere eleştirel açıdan bir ihanettir (Clark 1975:164-165).

Genel tarihçesi ve çeşitlerini açıklanan anarşizm, Türkiye'de de ortaya çıkmış ve faaliyetler göstermeye çalışmıştır. Türkiye'de anarşizmin boy atması oldukça yenidir. Başlangıç tarihi, Kara adlı derginin yayınlanmaya başladığı 1986 yılı olarak alınabilir. Türkiye'de yeni yeni serpilmeye başlayan anarşizmle Marksist sol arasındaki ilişkiler de oldukça sorunlu olmuştur. Marksist sol zorunlu kalmadıkça anarşizmle tartışmaya girmemeyi yeğlemiştir. Zorunlu kaldığı noktalarda ise, anarşizmin "bireyci" olduğu, dolayısıyla kolektif mücadeleyi, daha doğrusu örgütlenmeyi reddettiği türünden savlar ileri sürmüştür. Anarşizm örgütlenmeyi reddettiğine göre, devrimden ne kadar söz ederse etisin devrimi de reddediyor demektir, çünkü devrim örgütsüz olmaz (Zileli 2002:90).

Sonuç olarak bütün farklılıklarına rağmen her türlü otoriteye karşı olmada bütün anarşistler birleşmektedir. Onlar doğalcı bir toplum görüşünde birleşmektedirler. Bütün anarşistler, kendisini özgür ve toplumsal uyum içinde yaşamaya muktedir kılan tüm nitelikleri insanın doğal olarak içinde taşıdığı önermesini kabul etmektedirler. İnsanın doğal olarak iyi olduğunu kabul edenler ve etmeyenler olsa bile insanın doğal olarak toplumsal olduğuna hararetle inanmaktadırlar. Anarşist gruplar arasındaki farklılıklar, devrimci yöntem

özellikle şiddet kullanımı ve ekonomik örgütlenme gibi iki önemli konuda yoğunlaşmaktadır. Bu gruplar içinde metot olarak şiddeti savunanlar olduğu gibi tamamen şiddetten uzak entelektüel bir hareketi savunanlar da bulunmaktadır.

Kaynaklar

- *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi* (1988). "Anarşizm" Maddesi, Cilt 2.
- Bakunin, Mihail (1998). *Tanrı ve Devlet* Çev: Remzi Çaybaşı. Belge Yay., İstanbul.
- ……..(2000). *Devlet ve Anarşi*, Çev: Murat Uyurkulak. Öteki Yay., Ankara.
- Burns, Edward McNall (1984). Çağdaş Siyasal Düşünceler 1850-1950, Çev: Alaeddin Şenel. Birey ve Toplum Yay., Ankara.
- *Büyük Larousse* Sözlük ve Ansiklopedisi (1986). Cilt:20, Milliyet Yay.
- Cevizci, Ahmet (1999). *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., Üçüncü Basım, İstanbul.
- Clark, John (1975). "On Anarchism In An Unreal World: Kramnick's View of Godwin and the Anarchists", *The American Political Science Review*, Vol. 69, No.1, 162-167
- Claeys, Gregory (1983). "The Concept of 'Political Justice' in Godwin's Political Justice: A Reconsideration", *Political Theory*, Vol:11,, No.4.
- Çankı, Mustafa Namık (1954). *Büyük Felsefe Lügati*, Cumhuriyet Matbaası, Birinci Cilt, İstanbul.
- Demirci, Fatih (2002). "Anarşizm ve Demokrasi, Anarşistlerin Demokrasiye Yaklaşımları ve Eleştiri Nedenleri", *Düşünen Siyaset Dergisi*, Lotus Yay., Sayı:11, Ankara.
- Dolgoff, Sam (1998). *Bakunin, Hayatı, Mücadelesi, Düşünceleri*, Çev: Cemal Atila, Kaos Yay., İstanbul.
- Duclos, Jacques (1969), *Anarşizm, Sol Adına Sola İhanet*, Çev. Babür Kuzucu, Ant Yay., İstanbul.
- Erkızan, Hatice Nur (2002). "Anarşist Düşüncenin Doğası, Tarihsel-Düşünsel Kökenleri ve Max Stirner Üzerine Birkaç Söz", *Düşünen Siyaset Dergisi*, Lotus Yay., Sayı:11, Ankara.

- *Felsefe Ansiklopedisi* (2003). "Anarşizm" Maddesi, Ed: Ahmet Cevizci, Etik Yay., C.I, İstanbul.
- Godwin, William (1946). *Enquiry Concerning Political Justice And* İts İnfluence *On Morals And Happıness,* Vol:II, Edit: F.E. L. Priestley, University of Toronto Press, Canada.
- Graeber, David (2002). *"The New Anarchists"*, New Left Review, Sayı 13, Ocak-Şubat, http://uk.geocities.com/ anarsistbakis/ anarchy_aarticles.html.
- Hasanof, Khagani (2002). "Az Devletten Devletsizliğe: Max Stirner'in Egoist Bireyciliği", *Düşünen Siyaset Dergisi*, Lotus Yay. , Sayı:11, Ankara.
- Hasanov, Hakani (2001). *Bireyci Anarşizm İle Klasik Liberalizm Arasındaki ilişki: W. Godwin ve M. Stirner'in Bireyciliği*, A.Ü. Sosyal Bil. Enst., Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Heywood, Andrew (2006). *Siyaset*, Çev: Bekir Özipek, Bican Şahin, Mete Yıldız, Zeynep Kopuzlu, Bahattin Seçilmişoğlu, Liberte Yay., Ankara.
- Kropotkin, Peter, A. (1999). Çağdaş Bilim ve Anarşi, Çev: Mazlum Beyhan, Öteki Yay., Ankara.
- ……(1953). "Anarchism", *Encyclopedia Britannica*, Vol. 1, London.
- Macmillian Contemporary Dictionary (1967), Edit: William Halsey, Macmillian Publishing Co., New York.
- Marshall, Gordon (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev: Osman Akınbay-Derya Kömürcü, Bilim Sanat Yay., Ankara.
- Marshall, Peter (2003). *Anarşizmin Tarihi, İmkansızı İstemek*, Çev.: Yavuz Alogan, İmge Kitapevi, 1. Baskı, İstanbul.
- Nozick, Robert (2006). *Anarşi, Devlet ve Ütopya*, Çev:Alişan Oktay, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., 2. Baskı, İstanbul.
- Özkaya, Emine (2002). *"Klasik Anarşizmden Modern Anarşizme"*, Düşünen Siyaset Dergisi, Lotus Yay., Sayı:11, Ankara.
- Pengam, Alain (1987). *Anarchist-Communism*, Zabalaza Boks, WWW. Zabalaza. net/Zabalazabooks.
- Rocker, Rudolf (1994). *Anarco-Syndicalism*, Phonix Pres, London.
- Rosenthal, M.-P. Yudin (1972). *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, Çev: Aziz Çalışlar, Sosyal Yay., 3. Baskı, İstanbul.

- Sarıca, Murat (1965). "Pierre- Joseph Proudhon", İstanbul Üniv. *Hukuk Fak. Mecmuası*, Cilt:30, Sayı:3-4,İstanbul.
- Scrivener, Michael H. (1978). *"Godwin's Philosophy: A Revaluation"*, Journal of the History of Ideas, Vol. 39, No.4 (Oct.-Dec.,), 615-626.
- *The Encyclopedia of Philosophy* (1967). Edit: Paul Edwards, Cilt 3, New york.
- Woodcock, George (2001). *Anarşizm*, Çev: Alev Türker, Kaos Yay., 4. Baskı, İstanbul.
- Zileli, Gün (2002). *"Marksist Sol ve Anarşizm"*, Düşünen Siyaset Dergisi, Lotus Yay., Sayı:11, Ankara.